

Honderd jaar Heukels-flora's (1883-1983)

door Joh. Bolman

De aanwezigheid van een schoolflora wijst op een bepaalde aard en stand van de cultuur van een volk. Immers, wanneer er vanuit de samenleving geen vraag is naar een dergelijk boek, dan zullen schrijver en uitgever er over het algemeen niet toe overgaan om een dergelijke uitgave samen te stellen en uit te geven. Een en ander betekent dat men het verschijnen van een boek als de schoolflora in een historisch kader kan plaatsen, in dit geval de tweede helft van de 19e eeuw en de eerste decennia van de 20e eeuw.

Nederland na 1850 en de Schoolflora van Heukels (1883)

Het politieke en maatschappelijke klimaat van het inmiddels weer van de 'zuidelijke Nederlanden' losgemaakte Nederland van rond 1850 kan men – om met de historicus Jan Romein te spreken – het best karakteriseren als een 'Jan Salie-geest in een natie van rentetrekken en paupers'. Pas toen vanaf ongeveer 1840 de ontwakende bourgeoisie zich begon te roeren en geleid door liberale beginselen (Thorbecke) aandrang op staatkundige hervormingen, kwam hier verandering in en kwamen er belangrijke wetgevende en maatschappelijke vernieuwingen tot stand die er toe leidden dat ons land aansluiting vond bij het industrialisatieproces van de westelijke wereld. Handel en nijverheid kwamen tot bloei. Tegelijkertijd traden er in sociologisch opzicht veranderingen op en zo ontwikkelde zich tussen de al bestaande bovenlaag van grootgrondbezitters, kapitaalcrachtige bourgeoisie en zelfstandigen met een goed inkomen en de vaak verpauperde werkende stand, naast de 'oude middenstand' – bestaande uit neringdoenden en ambachtslieden – een 'nieuwe middenstand'. Hiertoe behoorde het hoger opgeleid dan wel geschoold personeel, van opzichters, technici e.d. tot boekhouders, klerken en ambtenaren.

In tweeërlei opzicht was deze maatschappelijke ontwikkeling en met name het ontstaan van deze 'nieuwe middenstand' van belang voor de totstandkoming van de flora van Heukels. Enerzijds ontstond als gevolg van de juist in deze kring gevoelde behoefte aan vervolgonderwijs dat voorbereidde op een maatschappelijke taak de HBS. Het is deze HBS die een snelle groei doormaakte en aangezien plantkunde een van de verplichte vakken op deze school was, betekende dit, dat met de ontwikkeling van dit schooltype en de toename van het aantal leerlingen de vraag naar een goede schoolflora groeide. Anderzijds ontstond er als gevolg van de hiervoor geschetste maatschappelijke ontwikkeling een bevolkingslaag die – hoewel het nog geen vetpot was – over

voldoende inkomsten en vrije tijd beschikte om aan het beoefenen van liefhebberijen te gaan denken en het is vermoedelijk geen toeval dat de in die tijd opgerichte De Levende Natuur, (K)NNV (1901) en Natuurmonumenten (1906) juist in deze kring steun vonden. In deze kring werden vermoedelijk ook de bekende boekjes van Heimans en Thijssse goeddeels afgezet en gelezen. Kennelijk vormde de toenemende vraag uit het onderwijs voor zowel de schrijver, Heukels, als de uitgever, Noordhoff, een reden om het te wagen om met een nieuwe flora te komen. Een 'nieuwe', omdat er immers al de speciaal voor het onderwijs in de kruidkunde geschreven flora bestond, namelijk de flora van prof. dr. W. F. R. Suringar (1832-1898). Deze aanvankelijk door zijn vader, uitgever te Leeuwarden, en later nog tot 1931 door Wolters in Groningen uitgegeven flora, die Jac. P. Thijssse eens als 'elitair' kenschetste, bleek echter nauwelijks een concurrent voor de toch wel 'populairder' opgezette flora van Heukels en de zich nog nadrukkelijker op de liefhebbers richtende flora van Heimans en Thijssse die zich vanaf 1899 bij deze flora's voegde.

Het uitgeven van een schoolflora betekende voor

Botanische excursie naar de Krimpenerwaard van de afd. Gouda van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging op 21 mei 1903

Heukels en Heinsius, bewerkers van twee 'concurrerende' Nederlandse flora's, gebroederlijk op excursie in het Naardermeer

de uitgever een zeker risico. De tijd dat 'groene boeken' zo'n 10% van de boekenomzet vormden was nog niet daar en zelfs een kwalitatief goede serie als de door Thijssse opgezette 'Bibliotheek van de Levende Natuur' moest, zoals prof. Westhoff al memoreerde bij de uitreiking van de Heimans en Thijssseprijs aan G. Houtman, het loodje leggen. Behalve het feit, dat veel natuurhistorisch geïnteresseerden niet tot zelfwerkzaamheid neigden en genoeg namen met wat ze op lezingen en excursies hoorden, zal de toch niet al te florissante financiële positie van de nieuwe middenstanders de drang tot kopen afgeremd hebben. Vanaf 1930 was er bovendien sprake van een economische crisis, gevolgd door vijf oorlogsjaren. Een kleine groep actieve floristen heeft de beide flora's vermoedelijk door deze moeilijke jaren heengehaald.

Na de Tweede Wereldoorlog leidde een differentiatie en snelle groei van het voortgezet onderwijs en een over het algemeen grotere deelname van jongeren aan allerlei vormen van middelbaar en hoger onderwijs, resp. verdere studie ertoe, dat velen zich bij de groep nieuwe middenstanders konden scharen. Bovendien werd men zich, ondermeer door de inzet van de organisaties als het IVN, meer en meer bewust van de waarden van natuur en landschap en kreeg men oog voor het milieu en de planten- en dierenwereld. Het veldbiologisch onderzoek door vakmensen en amateurs kwam dan ook tot ontwikkeling. Zowel de flora van Heukels als die van Heimans en Thijssse hebben daarvan uiteraard geprofiteerd.

De studie van de Nederlandse flora

Tot ver in de 19e eeuw vormde de kennis der geneeskruiden bij de opleiding van artsen en apothekers een grote rol. Logischerwijze kreeg een aantal van hen een meer algemene floristische belangstelling. De eerste flora van Nederland verscheen in 1767 van de hand van David de Gorter, hoogleraar in de genees- en kruidkunde te Harderwijk. Van wat latere datum is de Flora Batava van Jan Kops, een in 1800 begonnen en pas in 1934 afgesloten werk. Tenslotte verscheen van 1825-1840 een flora van (Noord-)Nederland door H. C. van Hall.

Er was dus in de 18e en in de eerste helft van de 19e eeuw wel een aantal plantenkenner, maar een eigen organisatie ontbrak. Deze ontstond, toen ons land eindelijk uit de dommel ontwaakte, in 1845 met de oprichting van de Vereniging voor de Nederlandse Flora, thans nog bestaand als de Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging. Het zal geen verwondering wekken, dat de 20 oprichters voor het merendeel arts of apotheker waren; professionele biologen waren er toen nog maar weinig. Het uiteindelijke doel van de organisatie was het tot stand brengen van een wetenschappelijk verantwoorde flora van Nederland en

Zo zag men in vroeger tijd de natuuronderzoeker ...

Lievevrouwebedstro (*Asperula odorata*)

(foto: Ruth van Crevel)

de leden brachten in korte tijd met veel enthousiasme een groot herbarium bijeen. Als voorloper van de flora verscheen van 1850 tot 1866 de Eerste editie van de 'Prodromus Florae Batavae' (in feite de voorloper van de Flora van Nederland!), een naar geslacht en soort alfabetisch gerangschikte catalogus van alle toen in het verenigingsherbarium aanwezige hogere en lagere planten, aangevuld met gegevens uit particuliere herbaria. Omtrent de eeuwwisseling verscheen er een tweede editie die de toenmalige stand van zaken weergaf. Daarbij bleef het. Pas bij het honderdjarig bestaan van de vereniging werd besloten om het floraplan opnieuw aan te pakken. Na een goede start wilde het echter weer niet erg vlotten. Op dit moment zijn er 12 deeltjes verschenen, waaronder de complete Eenzaadlobbigen.

De 'Botanische' heeft vooral in de 19e eeuw diverse ups en downs gekend. Naast verschillen in wetenschappelijke inzichten zoals die bijvoorbeeld tussen de plantenfysiologen en de typische floristen ontstonden, speelden persoonlijke animositeiten helaas ook regelmatig een rol; de 19e-eeuwse 'wetenschappers' waren vaak ongemakkelijke heren! Pas aan het begin van deze eeuw was er sprake van een zekere pacificatie waarbij een ieder zijn eigen weg kon gaan. Niet in het minst door het tactisch optreden van de nieuwe bestuurders werden de onderlinge wrijvingen overwonnen en . . . kon de floristiek opbloeien.

Vanaf 1930 wordt de door Goethart en Jongmans in 1904 begonnen kartering van deze flora op iets andere schaal krachtig voortgezet door de oprichting van het IVON (Instituut voor het Vegetatie-Onderzoek in Nederland). In 1923 publiceerde J. L. van Soest een indeling van ons land in zgn. plantengeografische districten. De vanaf 1927 werkzame 'Commissie voor het Botanisch Onderzoek van de Zuiderzee en omgeving' wist nog net voordat de situatie als gevolg van de afsluiting van de Zuiderzee ingrijpend zou veranderen de flora van de eilanden en kust van dit gebied vast te leggen. Nadat het desbetreffend handboek van Braun-Blanquet was verschenen (1928), vond de beoefening van de plantensociologie, tegenwoordig vegetatiekunde geheten, ook bij ons weldra ingang. De 'Botanische' stelde in dit verband in 1934 de zelfstandig opererende Commissie voor de Biosociologie en het Veenonderzoek in. Hierin speelden spoedig ook de eerste generaties uit de in 1920 opgerichte Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie een rol.

Gedurende de zomerexcursies werd er door de deelnemers ijverig gehokt. Het was echt een tijd van 'grote floristen'. In bonte rij en zonder volledigheid na te streven, noem ik: J. L. van Soest, specialist voor *Taraxacum* en *Hieracium*, de graskenner P. Jansen, H. W. Wachter, J. G. Sloff die vooral voor het IVON enorm veel werk heeft verzet, de (jonge) Heimans, Joh. Jansen, S. J. van Ooststroom, G. Kruseman Jr., de *Carex*-specia-

H. Heukels (1854-1936), de grondlegger van de Heukels' flora's en H. W. Wachter (1882-1946), zijn opvolger

listen J. H. Kern en Th. J. Reichgelt, A. W. Kloos Jr., en van de iets jongeren V. Westhoff, later hoogleraar te Nijmegen en 'outstanding man' op het gebied der vegetatiekunde. Talloze publicaties in het Ned. Kruidkundig Archief getuigen van deze werkzaamheden. Vanaf 1906 t/m 1951 omvat het NKA niet minder dan ca. 13.000 pagina's. Nadat dit orgaan vanaf 1952 door reorganisatie van de tijdschriften van de Botanische Vereniging niet meer verscheen, zorgde dr. S. J. van Ooststroom die dan de afdeling Nederland van het Rijksherbarium leidt, vanaf einde 1956 voor een 'Correspondentieblad' ten dienste van de floristiek en het vegetatieonderzoek. Sedert 1962 wordt de plaats van het Correspondentieblad ingenomen door het wat breder opgezette tijdschrift 'Gorteria'.

Het Rijksherbarium

Tot in de 20e eeuw lagen de activiteiten van het Rijksherbarium goeddeels op het terrein van de tropische flora. Voor wat betreft de Nederlandse flora bestond het herbariummateriaal van deze instelling uit het herbarium van de Ned. Bot. Vereniging dat sedert het midden van de vorige eeuw op het Rijksherbarium was ondergebracht. Hoewel het nog tot 1954 zou duren voor de Afdeling Nederland officieel in het jaarverslag vermeld zou worden, veranderde er al eerder, in 1934, iets in deze situatie toen dr. S. J. van Ooststroom aan het Rijksherbarium werd aangesteld. Hoewel hij ook een taak te vervullen had voor de tropische flora, droeg zijn uitgebreide kennis van Nederlandse en Europese soorten er in belangrijke mate toe bij dat onze inheemse flora meer aandacht kreeg dan voorheen. Zo kreeg Van Ooststroom, bijgestaan door de uitstekende florist

Th. J. Reichgelt – een Nijmeegse onderwijzer die later tot wetenschappelijk medewerker werd benoemd – geleidelijk een centrale rol in de meer en meer opbloeiende Nederlandse floristiek.

De centrale positie die Van Ooststroom innam, werd nog versterkt toen hij na het verscheiden van W. H. Wachter, die na Heukels' dood een aantal drukken van diens flora had verzorgd, ging optreden als bewerker van de Heukels' flora's, eerst in zijn 'vrije tijd' en later – net als het merendeel van de huidige medewerkers – in het kader van zijn werk aan het Rijksherbarium. Vooral door Van Ooststroom werd het tot dan slechts bij een kleine kring van floristen bekende Rijksherbarium in breder kring bekend en door de vriendelijke en aanmoedigende wijze waarop Van Ooststroom 'vondsten' behandelde ook populair. Voorts vervulde hij tal van functies in de 'Botanische' en op een zodanige wijze dat vroeger opgetreden gevoeligheden naar de achtergrond verdwenen. In 1971 ging Van Ooststroom met pensioen. Zijn spoedig slechter wordende gezondheid noopte hem de volgende editie van de flora aan anderen over te laten. Hij overleed in 1982 en mocht dus het uitkomen van deze herziene editie helaas niet meer meemaken.

Dr. S. J. van Ooststroom (1906-1982).

Iets over Hendrik Heukels

Hendrik Heukels werd in 1854 te Deventer geboren. Hij doorliep daar de HBS en behaalde hierna vier M.O.-aktes, waaronder Plant- en Dierkunde (K IV). Hij was achtereenvolgens leraar in Almelo, in Nijmegen en Amsterdam – aan resp. de Rijks- en de Gemeentelijke kweekschool – en tenslotte leraar aan de vijfjarige HBS in Amsterdam. Heukels was een echte onderwijsman en hij schreef diverse, toen zeer gewaardeerde leerboeken, o.a. ‘Kennis der Natuur voor a.s. onderwijzers’ en ‘Schetsen uit het leven der dieren’. Hij beoogde hiermee een bijdrage te leveren aan de verbetering van het ‘natte-his’-onderwijs, een zaak die zijn volle aandacht had. Het was ook op zijn initiatief, dat er in Amsterdam de eerste centrale schooltuin van ons land tot stand kwam. Deze diende ondermeer om de scholen te voorzien van het door hem zo noodzakelijk geachte levende materiaal. Echter ook de buitenschoolse popularisering van zijn vak had zijn aandacht en samen met Heimans en Thijsse behoorde Heukels tot de oprichters van de plaatselijke natuurhistorische vereniging te Amsterdam. Hij werd zowel voorzitter van deze plaatselijke vereniging als van de later opgerichte landelijke vereniging, de (K)NNV. Hij bleef voorzitter van de (K)NNV tot 1917; in 1919 werd hij erelid.

In 1899, dus vrij laat, werd hij lid van de ‘Botanische’. In deze organisatie, die hij vermoedelijk als vrij elitair ervaren heeft, vervulde hij maar weinig functies. Wel bleef hij zich, zo nu en dan optredende verschillen van inzicht ten spijt, in de Botanische Vereniging bewegen en zodoende hield hij een nauwe voeling met de in die kring na de eeuwwisseling opbloeiende floristiek. In 1925 werd Heukels tot erelid van de ‘Botanische’ benoemd.

Toen in 1883 zijn (ongeïllustreerde) ‘Schoolflora voor Nederland’ het licht zag, was Heukels nog geen dertig jaar oud. Een prestatie, hoewel het boek niet geheel origineel was. Het was een bewerking van Wünsches Schulflora von Deutschland, die zoals Heukels in zijn voorbericht vermeldde ‘uitmuntte door korthed en goede keuze van in het oog vallende kenmerken’. Hij hoopte met zijn schoolflora te voldoen aan de door hem en anderen gevoelde behoefte aan een werk waarmee de wilde en de meest voorkomende gekweekte planten gedetermineerd konden worden en ... waarin de Nederlandse namen niet ontbraken.

Het opnemen van Nederlandse namen was geen sinecure. Officiële Nederlandse namen bestonden nog niet en van streek tot streek verschilden de volksnamen aanzienlijk. Zo noemde men onze Paardebloem nu eens Boterbloem, Hondsbloem

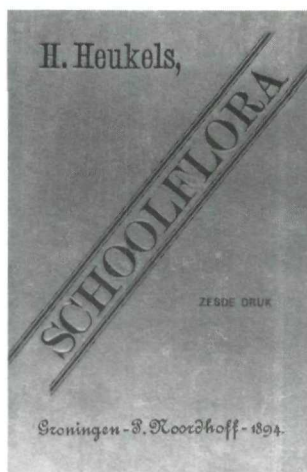
Heukels en Heinsius op plantenspeurtocht in het Naardermeer

of Pissebloem, dan weer – zoals in Kennemerland – Konijnbladen of Konijnestammen. Een hele uitzoekerij en Heukels, die samen met Heinsius pogingen ondernam om de ‘Botanische’ voor een en ander te interesseren, hoefde niet op steun van die zijde te rekenen: men vond dat eenheid in de Nederlandse naamgeving niet op de weg van de ‘Botanische’ lag. De NNV, die in 1902, nauwelijks één jaar oud, al een commissie had benoemd – waarvan Heukels secretaris was – ging echter onversaagd verder en, zoals men in ons gedenkboek ‘80 jaar KNNV’ (pag. 167-170) kan lezen, in 1906 gaf onze vereniging een boekje ‘Nederlandse plantennamen’ uit waarin voor alle toen bekende inheemse soorten een officiële naam stond. Een jaar later publiceerde Heukels zijn ruim 300 pagina’s tellende ‘Woordenboek der Nederlandse volksnamen van planten’, samengesteld uit de voor de namenlijst verzamelde lokale benamingen.

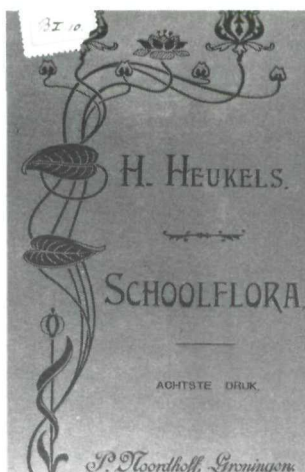
Niet alleen Heukels’ bijverven voor het vaststellen van officiële Nederlandse plantennamen vond weinig steun en begrip bij de ‘Botanische’, ook de initiatieven van de jonge, door Heukels voorgezeten NNV ten aanzien van het behoud van biologisch waardevolle terreinen werden in deze kring met afstandelijkheid en zonder enthousiasme ontvangen. Men deed mee ‘voor zover dat mogelijk was’ en zelfs toen de op initiatief van de NNV (1905) met vereende krachten opgerichte natuurbeschermingsorganisatie Natuurmonumenten een succes bleek, bleven enige bestuurders van de ‘Botanische’ van oordeel dat deze vereniging zich afzijdig had moeten houden.

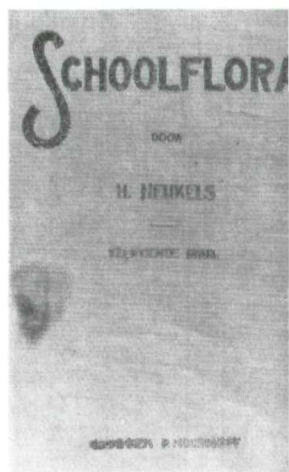
1e druk (1883)

6e druk (1894)

8e druk (1899)

14e druk (1917)

Over het particuliere leven van Heukels is weinig bekend. Een uitvoerige levensbeschrijving behoort dan ook (nog?) niet tot de mogelijkheden. Van der Meyden typeert hem in een interview als 'Niet iemand die graag natte voeten haalde in het open veld. Een man van onbesproken gedrag; geen veldbioloog'. Reeds betrekkelijk vroeg, in 1917, klaagde Heukels over zijn slechter wordende gezondheid. Na de 10e druk van de 'Geïllustreerde' (1929) verzocht hij H. W. Wachter hem terzijde te staan. Heukels maakte het verschijnen van de door Wachter sterk gewijzigde 11e druk (1934) nog mee, doch hij overleed begin 1936. In de 12e druk (1942) nam Wachter een levensbericht van Heukels op waarin hij o.m. de grote verdiensten van Heukels voor de vermeerdering van de kennis van de natuurlijke historie en de ontwikkeling van de floristiek in Nederland memoreerde.

De ontwikkeling van de Heukels' flora's (1883-1983)

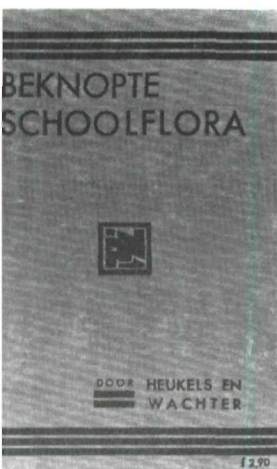
De eerste druk van de Schoofflora van Nederland telde LXIV + 368 bladzijden. De flora bleef niet alleen in omvang achter bij de ca. 700 bladzijden tellende Heukels' flora's van thans, maar ook wat betreft de uitvoerigheid en de betrouwbaarheid van de opgenomen informatie. Hierbij moeten we overigens bedenken dat in 1883 de verkeersmiddelen nog vrij gebrekkig waren en men daardoor een hoogst onvolledig beeld had van de flora van Nederland. Naarmate de mogelijkheden om zich te verplaatsen, de vrije tijd en het aantal floristen toenamen, bloeide de floristiek op en werd de flora steeds 'volmaakter'.

Verwijzend naar het overzicht waarop de diverse drukken, de omvang en het aantal opgenomen illustraties vermeld staan, zal ik in het kort de ontwikkeling van de Heukels' flora's, de 'Ongeïllustreerde', de 'Geïllustreerde' en de 'Beknopte' schetsen.

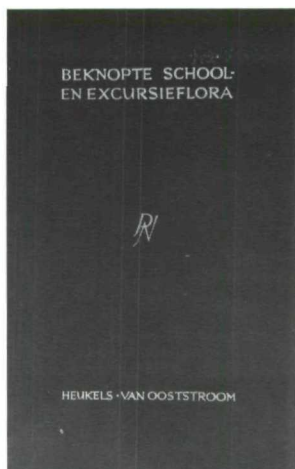
De 'Ongeïllustreerde' (1883-1933)

De drukken van de Ongeïllustreerde Schoofflora volgden elkaar de eerste tijd tamelijk snel op; later ging het wat trager. De omvang nam voortdurend toe van 432 blz. in 1883 naar 821 in 1927 en, door de iets gedrongener zetwijze, 789 in de laatste druk van deze flora (1977).

Deze groei berustte niet op het feit dat er zo veel meer nieuwe inheemse soorten bij kwamen. Heukels leefde evenwel in een tijd dat men steeds meer vormen en variëteiten ging onderscheiden. Zo was P. Jansen, onderwijzman en enthousiast grassenspecialist, een verwoed 'splitter' en dit vond niet alleen zijn weerslag in talloze publicaties in het Nederlands Kruidkundig Archief en de door hem later geschreven Gramineae-aflevering (1951) van de Flora Neerlandica, maar ook in de Heukels' flora. Aan B. H. Dansers' bewerking van het geslacht *Rumex* (Zuring), die van J. L. van Soest over *Hieracium* en de (inmiddels geheel verouderde) inzichten van W. W. Schipper over de Bramen (*Rubus*) kon al evenmin voorbijgegaan worden. Bovendien stond in Heukels' tijd de studie der adventieven (aanvoerplanten) sterk in de belangstelling van sommige floristen, zoals met name van A. W. Kloos Jr. die hiervoor geregeld graan-, zaad- en wol-overslagterreinen bezocht. Ook deze

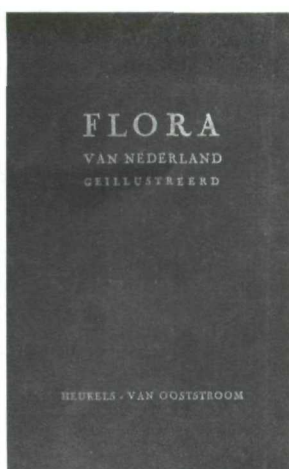
4e druk (1909)

14e druk (1956)

1e druk (1932)

11e druk (1963)

soorten zette Heukels in zijn flora en soms kan men uit de flora welhaast Kloos' voetspoor volgen, wanneer men Zuid-Beveland, Wormerveer en Dordrecht (zijn resp. woonplaatsen), Deventer (het beroemde Pothoofd), Roermond, Weert, Veghel, Rotterdam en Tilburg (dekenfabrieken!) leest. Het gevolg van een en ander was wel, dat de flora voor schoolgebruik op den duur veel te veel gaf. Echter toch weer te weinig om de plaats te kunnen gaan innemen van een door de 'Botanische' zo lang (en vergeefs) nagestreefd 'wetenschappelijk verantwoord determineerwerk'. Nadat Heukels al vanaf de achtste druk (1899) enigszins preludeerde op zijn wens tot standaardisering van de Nederlandse plantennamen, gaat hij in de 11e druk (1907) de door de NNV-commissie vastgestelde namen gebruiken.

Inmiddels is het 'visuele tijdperk' – bioscoop is van 1900! – aangebroken en in 1900 voldoen auteur en uitgever aan de met name in onderwijskringen gevoelde behoefte aan illustraties door het uitgeven van een 'Geïllustreerde Schoolflora'. Vanaf 1911 konden de kopers van de 'Ongeïllustreerde' zich tegen een gereduceerde prijs van f 1,50 (i.p.v. f 2,50) voorzien van een Atlas met afbeeldingen. Hiervan verscheen in 1925 zelfs nog een tweede vermeerderde druk.

In 1933, toen Heukels' opvolger Wachter het kennelijk wat veel vond om 3 Heukels' flora's – naast de 'Ongeïllustreerde' en 'Geïllustreerde' – te bewerken, eindigde de 'Ongeïllustreerde' met de 18e druk haar bestaan. Vooral voor adventieve soorten heeft de 'Ongeïllustreerde' me toch vaak goede diensten bewezen.

De 'Geïllustreerde'

In de eerste druk van de 'Geïllustreerde' zet Heukels uiteen, waarom hij tenslotte toch gewicht is t.a.v. het opnemen van illustraties. Hoewel hij principiële en praktische – het boek zou duurder en daardoor voor veel mensen wellicht onbereikbaar worden – bezwaren had, heeft hij zich uiteindelijk toch door de vraag vanuit het onderwijs en de aandrang van zijn uitgever (die wellicht concurrentie vreesde van de geïllustreerde Heimans, Heinsius en Thijssen) laten overtuigen.

De lijntekeningen waren voor een groot deel gemaakt door G. Sluyters te Amsterdam en de rest was afkomstig uit diverse buitenlandse flora's. Overigens ging Heukels in de 'Geïllustreerde' vrijwel dezelfde paden als in zijn 'Ongeïllustreerde'. Wel vermindert hij terwille van de ruimtebesparing en om zó plaats te krijgen voor nieuw op te nemen planten en illustraties het aantal vormen en variëteiten.

Twee jaar voor zijn overlijden verzekert hij zich van de medewerking van H. W. Wachter en het titelblad van de 11e druk komt dan te luiden: 'Geïllustreerde Schoolflora voor Nederland' door H. Heukels, bewerkt door H. W. Wachter.

In de crisistijd werd hij op wachtgeld gesteld – een verschijnsel dat zich in onze tijd herhaalt – maar Wachter zal zich niet verveeld hebben; hij was immers een zeer actief man, uitstekend florist en auteur van talrijke artikelen in het Nederlands Kruidkundig Archief.

Heukels gunde zijn opvolger de volle vrijheid om het werk naar zijn eigen inzichten in te richten en Wachter werkte de 11e druk (1934) en later ook

Even opzoeken in de 'Heukels' ... (B.W.O.-Voorne 1978, foto: Steven van den Brand)

de 12e druk (1942) sterk om, ondermeer door vereenvoudiging van de tabellen en het volgens de regels van de laatste internationale botanische congressen aanpassen van de wetenschappelijke plantennamen. Net als in de laatste nog door Heukels verzorgde Ongeïllustreerde verschenen in de 11e druk van de 'Geïllustreerde' natuurlijk ook de plantengeografische districten volgens Van Soest met de ons nu zo vertrouwde afkortingen Dui., F., Dr., e.d. in de tekst. Bovendien voegde hij een hoofdstuk over het onderzoek van de flora in Nederland en literatuurverwijzingen naar plantkundige, resp. floristische bijdragen in bladen als *Natura* toe. Ook de 13e druk (1949) is nog gedeels door Wachter bewerkt. Hij overleed geheel onverwacht op 1 september 1946, waarna dr. S. J.

van Ooststroom de bewerking van de Heukels' flora's overnam.

Nieuwe bezems vegen schoon en Van Ooststroom onderwierp de flora aan een grondige revisie. In 1956 verscheen deze herziene 14e druk, de HEUKELS-VAN OOSTSTROOM 'Flora van Nederland - Geïllustreerd'. Van Ooststroom herzag de tabellen van vele families en geslachten en hij verwerkte daarin slechts een klein aantal adventieven; de overige in ons land aangetroffen adventieven vond men voortaan alleen nog in zeer kleine letters aan het slot van elke familie. Voorts gaf hij bij de soortbeschrijvingen voortaan aan of deze of gene kensoort van een bepaalde plantengemeenschap was, dit alles conform het overzicht van Nederlandse plantengezelschappen door V. WESTHOFF c.s. (2e druk, 1946) en later volgens het in de KNNV-Bibliotheek uitgegeven grote werk 'Plantengemeenschappen in Nederland' door V. WESTHOFF en A. J. DEN HELD. In de 18e druk (1975) gaf Van Ooststroom bij bepaalde soorten ook aan dat ze beschermd waren. Ook al, omdat de ouder wordende Van Ooststroom begon op te zien tegen de immense klus om tekstveranderingen en de daaruit voortvloeiende register-wijzigingen (de registers besloegen in de 19e druk (1977) niet minder dan 77 pagina's, elk met 3 kolommen!) in de bestaande gezette tekst op te nemen, begon hij vanaf de 17e druk met 'addenda' te werken. Een sterretje in de tekst verwees naar de addenda achterin de flora. Geen ideale methode en gelukkig heeft de computer het inbrengen van tekstcorrecties en het maken van registers inmiddels sterk vergemakkelijkt. Bij de 20e druk (1983) is van deze technische nouveauté reeds een nuttig gebruik gemaakt.

Ongeïllustreerde

editie jaartal	1 1883	2 1884	3 1886	4 1888	5 1890	6 1894	7 1896	8 1899	9 1901	10 1904	11 1907	12 1911	13 1914	14 1917	15 1919	16 1923	17 1927	18 1933
bladzijden		403	413	413	431	487	532	532	598	598	699	736	745	760	787	806	821	789
prijs	-	-	-	-	-	-	-	f2,50	-	-	-	-	f2,50	-	f4,75	-	-	f4,25

Geïllustreerde

editie jaartal	1 1900	2 1904	3 1907	4 1909	5 1912	6 1915	7 1919	8 1922	9 1924	10 1929	11 1934	12 1942	13 1949	14 1956	15 1962	16 1970	17 1973	18 1975	19 1977	20 1983
bladzijden	711	779	788	823	898	915	923	923	922	927	933	892	900	890	892	909	911	913	925	583
afbeeldingen	1587	1565	1566	1566	1566	1615	1638	1638	1656	1656	1550	1022	1022	1038	1038	1038	1038	1038	1038	?
prijs	-	f3,75	f3,75	-	-	-	f4,50	f5,50	f5,75	f5,25	-	f5,50	f8,50	f11,50	f11,50	-	-	f39,25	-	f59,-

Beknopte

editie jaar	1 1932	2 1936	3 1939	4 1942	5 1946	6 1947	7 1949	8 1952	9 1957	10 1960	11 1963	12 1968 laatste
bladzijden	392	392	392	395	395	395	412	414	424	424	424	425
prijs	f2,90	f2,90	f2,90	f3,05	f3,90	f3,90	f4,25	f4,25	f6,50	f6,50	f6,90	-

De 'Beknopte Schoofflora voor Nederland' (1932-1968)

Vanaf 1932 verscheen naast de 'Geïllustreerde' ook een 'Beknopte'. De eerste druk was nog het gezamenlijke werk van Heukels en Wachter, de 2e druk (1936) tot en met de 5e druk (1946) van Wachter alleen, waarna de uitgave werd voortgezet door Van Ooststroom die haar later de 'Beknopte School- en Excursieflora voor Nederland' noemde.

Hoewel de 'Geïllustreerde Heukels' door de keuze van een andere papiersoort al minder dik en dus wat handzamer geworden was, was deze 'Beknopte' met zijn 12 x 18 cm-formaat, het slappe maar toch duurzame kaft en een in kleine letter op dun-drukpapier gezette tekst een buitengewoon handig boekje. De omvang bleef steeds 400 pagina's; de laatste druk was niet meer dan 1½ cm dik! Een prettig boekje om op een namiddag, er even op uitgaand, in jaszak of tasje te stoppen, want de hele inlandse plantenwereld stond erin.

Het belangrijkste motief om tot de samenstelling van een 'Beknopte' over te gaan, werd gevormd door de behoefte om over een flora te beschikken die als inleiding zou kunnen dienen tot het gebruik van de voor schoolgebruik inmiddels te uitgebreide 'Ongeïllustreerde' en 'Geïllustreerde'. Daarom werden in de 'Beknopte' illustraties achterwege gelaten, de tabellen vereenvoudigd, veel beschrijvingen ingekort en de meeste adventieven weggelaten. In latere drukken volgden de bewerkers zo nodig de wijzigingen die in de 'grote flora's' werden aangebracht.

De 'Beknopte' bleek een succes. van 1932 t/m 1968 kwamen er 12 drukken uit; dat wil zeggen gemiddeld elke drie jaar één. Het boekje liep dus goed. De bedoeling om ongeveer om en om een 'Beknopte' en een 'Geïllustreerde' uit te geven, bleek niet te realiseren, omdat de laatste tot 1970 veel trager liep. Door het natuurbeschermingsjaar 1970 nam de vraag weer toe en werd de uitgave van de 'Beknopte' tijdelijk gestaakt. Het zal menige florist echter deugd doen om te weten dat de gedachte van een nieuwe uitgave van de 'Beknopte' volgens de medewerkers van het Rijksherbarium nog niet geheel van de baan is.

Er is weinig bekend over de oplaagcijfers van de Heukels' flora. De Noordhoff-archieven zijn zeer onvolledig, doch de huidige uitgeverij Wolters-Noordhoff – de twee Groningse uitgeverijen fuseerden in de jaren zestig – schat dat er in een eeuw tijds zo'n 300.000 ongeïllustreerde en geïl-

Breedbladige wespenorchis. (foto: Ruth van Crevel)

lustreerde flora's hun weg naar de gebruiker hebben gevonden. De prijzen, die ik ten dele van de schutbladen der flora's kon aflezen, weerspiegelen – evenals bij de flora van Heimans, Heinsius en Thijsse – de economische conjunctuur en de waardedaling van de gulden.

Men zal begrijpen, dat ik voor het schrijven van dit artikel uit velerlei bronnen heb moeten putten. Vaak heb ik daaruit, zonder bronvermelding, letterlijk geciteerd. Men beschuldige me niet van plagiaat!

Verder betuig ik gaarne mijn dank aan prof. dr. P. de Wolff en de medewerkers van het Rijks-herbarium voor het verschaffen van informatie en het verstrekken van materiaal voor dit artikel.

Adres van de schrijver: